

نزهت القلوب

دکتر فرزانه عزیززاده
کارشناس ارشد نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران

نزهت القلوب، کتاب معروف حمدالله مستوفی قزوینی است. این اثر، از منابع بخش نسخه‌های خطی و نادر کتابخانه ملی ایران، به شماره‌ی ۲۲۴۲۳-۵، در نیمه‌ی نخست قرن هشتم هجری (دوره‌ی ایلخانان مغول)، به زبان فارسی نگارش یافته و بخش عمده‌ای از آن به جغرافیای ایران اختصاص دارد.

مؤلف که نام کامل او را حمدالله بن ابی‌بکر بن امین‌الدین ناصر مستوفی قزوینی ضبط کرده‌اند، به خاندان مستوفیان قزوین تعلق داشت و آنان را به همین عنوان می‌شناختند که نسبشان را به حرّ بن یزید ریاحی می‌رساندند. حمدالله مستوفی نیز به سنت خانوادگی، از ایام جوانی به مستوفی‌گری دیوان ایلخانی اشتغال یافت. لاجرم در انجام وظایف، به نواحی مختلف و شهرهای سلطانیه، تبریز، بغداد، اصفهان و... سفر کرد. فرصت مطالعه‌ی منابع و مباحثه با معارف هر ناحیه را کسب کرد و ظاهراً در میانه‌ی قرن هشتم ۷۵۰ق. وفات یافت. مقبره‌اش در شهر قزوین به صورت برجی کوچک و چهارگوشه به جا مانده که در سال ۱۳۱۹ش. مرمت و کاشی‌نمای آن تجدید شده است. مستوفی سه اثر مکتوب از خود به یادگار گذاشته که به ترتیب تاریخ تألیف عبارتند از:

الف) تاریخ‌گزیده که تألیف آن در ۷۳۰ق. به انجام رسیده است.
ب) ظفرنامه، اثری منظوم به سبک و سیاق شاهنامه که تألیف آن در ۷۳۵ق. به اتمام رسیده است. ظفرنامه به واقع دنباله‌ی شاهنامه است، از حیات نبی اکرم (ص) آغاز می‌شود و به زمان مؤلف خاتمه می‌یابد.
ج) کتاب معتبر جغرافیایی نزهت القلوب که «... بیشتر غرض از تألیف این کتاب، شرح احوال ایرانست...» (ص ۴۰۵ نسخه‌ی موضوعه). اگرچه مؤلف به شیوه‌ی مرسوم در خاتمه‌ی کتاب به تاریخ تألیف آن اشاره ندارد، لیکن در متن حداقل دو بار، از سال ۷۴۰ق. به مثابه سال جاری یاد کرده است: «... و اسامی بروج و اطوال درین سال اربعین و سبعمایه هجری که تألیف این کتابست و عروض و اقدار مشاهیر کواکب چنانچه در کتاب نمودار الثوابت آورده‌ام...» (خاتمه‌ی ص ۲۷ نسخه‌ی موضوعه) ایضاً در صفحه‌ی ۳۰ نسخه‌ی موصوف، در باب مقایسه تقویم‌های ملل می‌نویسد: «... و درین تاریخ که سنه اربعین و سبعمائه هجری است غره محرم روز جمعه موافق... بیستم مهرماه سنه ست و سبعمائه یزدجردی فارسی...» که لاجرم، بنا بر تصریح مؤلف در مواضع اخیر،

سال ۱۳۴۰ ق. را باید زمان تألیف نزهت القلوب محسوب داشت. عموم نسخه‌های نزهت القلوب با این عبارت آغاز می‌شود: «چون واهب موابه بی علت علت کلمه که مبدع مخترعات و مخترع مبدعاتست، در جامع قوانین فراید فواید مبانی معانی یعنی کلام مجید که مبنی است بر اصطلاحات مثالث و مثنائی در ترتیب ترکیب سبع المثنائی تعلیم فرموده است...» و پس از آن در خصوص علت و زبان تألیف کتاب چنین نگاشته است: «... یاران و دوستداران درخواست نمودند که چون بر احوال اکثر ایران واقفی اگر این اوصاف بزبان پارسی در مجموعه رود و مجلس انس اصحاب را شمع شود و چون به تمام در قید کتابت آید یادگاری نیکو و نامداری بی‌آهو باشد...» (به نقل از ص ۵ نسخه‌ی موضوعه)

مؤلف در همان آغاز و پیش از پرداختن به موضوعات، منابع و مأخذ کتاب را عنوان کرده است: صورالاقالییم از ابوزید احمد بن سهل بلخی، التبیان اثر احمد بن ابی‌عبدالله محمد البکری، مسالک الممالک ابوالقاسم عبیدالله بن خرداد خراسانی و جهان نامه که در نسخه‌ی مستند مقاله‌ی حاضر، از مؤلف آن نامی نرفته و محل مربوطه، بیاض (نانوشسته) مانده است. (ص ۴ نسخه‌ی موضوعه) و همچنین است در بسیاری فهرست‌های طراز اول نسخه‌های خطی فارسی و فقط در ذکر نسخه‌ی خطی نزهت القلوب به شماره‌ی ۶۳۳ از جلد هفتم نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌ی عمومی Bankipore از جهان نامه با عنوان «جهان نامه بعضی استادان» یاد شده است. مستوفی از منابع دیگری نیز نام برده است همچون عجایب المخلوقات و آثار البلاد زکریای قزوینی، فارسنامه‌ی ابن‌البلیخی، آثار الباقیه و التفهیم بیرونی، رساله‌ی

ملکشاهی، رساله‌ی سنجریه، تاریخ اصفهان اثر اسحاق اصفهانی، صور الکواکب عبدالرحمان صوفی رازی، اخلاق ناصری و... «دیگر کتب تفسیر و حدیث و فقه و اصول کلام و فلاحت و غیر آن، که هر یک بوقت حاجت می‌آید مسطور بوده است برای العین مشاهده نموده و چندی که از روایت معتمد القول شنوده، بقدر الحصول بالا یجاز و الاختصار در سلک کتابت کشیده و آن را نزهت القلوب نام نهاده...» (صص ۶-۷ نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی ایران)

مستوفی گرچه مدعی است کتاب را به زبان پارسی تألیف کرده، لیکن سراسر کتاب مشحون از شواهد، امثله و ابیات عربی و به ویژه آیات قرآن کریم است و به نوشته‌ی تاریخ ادبیات در ایران، مجلد ۳/۲ و ۳/۱ «نثر حمدالله مستوفی چه در تاریخ گزیده و چه در نزهت القلوب ساده و بی‌پیرایه است و مؤلف در تألیف این کتاب [نزهت القلوب] از منابع مختلف متقن استفاده کرده و ارزش کتاب او مخصوصاً در آنست که ضمن ذکر نواحی و بلاد ایران، پاره‌ی اطلاعات مربوط به عهد خود را هم در آنها آورده و تحت تأثیر روش زکریای قزوینی قرار دارد...»

مؤلف بنا بر مندرجات صفحه‌ی هفتم نسخه‌ی موضوعه، کتاب را به بخش‌های ذیل تقسیم کرده و چنین نوشته است: «... بنیان سخن بر فاتحه و سه مقاله و خاتمه نهاده شد، فاتحه و آن مشتملست بر مقدمه و دیباچه» و سه مقاله «مقدمه شامل ابداع اجرام سماوی کرات و عناصر» و یا آن‌گونه که مؤلف نوشته: «... در ذکر ترتیب ابداع افلاک و نجوم عناصر و ما یتعلق بذلک من الآثار العلویه و السفلیه.» (ص ۷ نسخه‌ی موضوعه)

دیباچه «در ذکر ربع مسکون و شرح طول و عرض عالم بوقلمون وصف اقالیم سبعة و اطراف آن» «... مقالات مقاله اول در ذکر تکوین موالید ثلاثه معادن و نبات و حیوان و آن بر سه مرتبه است» «مقاله دوم در ذکر انسان و آن بر دو گونه است مکمل الصورة و المعنی و متفاوت الهیئه و الحركة و...» و به دنبال آن، شرح مفصلی از مختصات جسمانی، اعضاء و جوارح و خصوصیات روحی انسان ارائه شده است. (صفحه ۸) از جمله «العجب الخیانه الحقد الحسد الوفا المروه و الفتوه و...»

مقاله‌ی سوم بخش جغرافیایی کتاب با عنوان «در صفت بلاد و ولایات و بقاع و آن چهار قسم است (ص ۹) که در آن درباره‌ی شهرها، نواحی، روستاها و به ویژه در خصوص ایران مطالب مفصلی ارائه شده است، چهار قسم از مقاله‌ی اخیر عبارتند از: «قسم اول در ذکر حرمین الشریفین شرفه الله تعالی و مسجد اقصی که اشرف بقاع جهان و قبله اهل ایمان است.»

(ص ۹) «قسم دوم در شرح احوال ایران زمین و آن مبنی است بر مطالعی و مقصدی و مخلصی و مختمی مطالع در شرح و تقسیم طول و عرض و اقصای بلاد ایران زمین. مقصد در ذکر ولایات و بلاد ایران زمین و چگونگی آب و هوا و بنیاد عمارات و صفت ساکنان هر ولایت و بلاد ایران زمین بیست و...» (ص ۹)

مستوفی در این قسمت در خصوص مناطق و نواحی «ایران زمین» - ترکیبی که در نزهت القلوب به کار رفته - از مناطقی همچون عراق عرب، اران، شروان، گرجستان، ارمنستان، دیار بکر، ربیع و زاوولستان نام برده که اینک بعضاً کشورهای مستقل و سرزمین‌های همجوار

۷۱۴ الی ۷۲۰ نونویس قرن سیزدهم هجری، از کاغذ فرنگی به رنگ نخودی و آهار مهره شده است. بخش دوم نسخه، از صفحه‌ی ۱۳۳ تا اواخر نسخه، صفحه‌ی ۷۱۳، متقدم و متعلق به قرن دوازدهم هجری از کاغذ اصفهانی با اندکی فرسودگی است که نشانه‌های جزئی آزدگی و لک در اوراق آن مشاهده می‌شود. مسطر صفحات کتاب ۲۱ سطری و طول هر سطر، حدود ۶۰-۸۰ میلیمتر است. گرچه ابعاد مسطر در بخش‌های نونویس (متأخر) اندکی کوچک‌تر و به قلم نستعلیق تحریری و راده‌گذاری شده است.

معدود صفحاتی از نسخه‌ی موضوعه بیاض مانده که ظاهراً به نقشه‌های ایران و جهان اختصاص داشته است لیکن در نسخه‌ی حاضر، طرح و ترسیم نشده است، مقایسه شود با توصیف نسخه‌ی مندرج در صفحات ۴۱۸-۴۱۹ از کاتالوگ مجموعه‌ی نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌ی موزه‌ی بریتانیا. کتاب با فرم‌های چند ورقی و شیرازه‌ی ته‌دوخت تنظیم شده است. جلد آن مقوایی با رویه‌ی تیماج قهوه‌ای، طرح لچک ترنج و نیم‌ترنج و حاشیه‌ی ضربی با اندرون کاغذی ساده است. صفحه‌ی ظهیری نسخه با نقش مهر تملیکی و کتیبه‌ی «الواقف بالله الغنی عبده عبدالغنی ۱۲۲۵» و جمله‌ی «هذه الكتاب المستطاب مما اشتريه و کتبه به نفسی» در ذیل آن، مبین تحریر یادداشت و خرید کتاب، توسط صاحب مهر اخیرالذکر است.

نسخه با مبحث «اختتام کتاب در تمهید عذر مولف است» در صفحات ۷۱۶ الی ۷۲۰ خاتمه یافته و با عبارت ذیل پایان پذیرفته است: «منم فانی و باقی کردکار است یا علیه‌العلل و یا معبود کل ملل... احشرا تحت لواء خیر الانام و ادخلنا دارالسلام و ارزقنا لقااتک یا ذالجلال و الاکرام

ایران را تشکیل می‌دهند، نظیر ارمنستان، اران و...» همچنین در صفحه‌ی ۵۳۱ از نسخه‌ی موضوعه با عنوان «باب دوازدهم در شأن بحر و بر فارس» به شرح ولایت فارس و نقل از فارسنامه‌ی ابن بلخی پرداخته و در صفحه‌ی ۶۵۳ با عنوان بحر عمان و فارس چنین نوشته است: «بحر عمان و فارس لجه‌ایست از دریای هند... و حد شمالی آن ولایات عراق عرب و خوزستان... و درین بحر جزایر بسیار است و آنچه مشهور است از حساب ملک ایران شمارند... مردم‌نشینش هرموز و قیش و بحرین و خارک و...»

در این قسمت، مستوفی با ذکر نام جزایر و موقعیت آنان، جایی برای برخی ادعاهای ساخته و پرداخته‌ی استعمار نوین، درباره‌ی آب‌ها و جزایر ایرانی در خلیج همیشه فارس به جای نگذاشته است.

قسم دوم کتاب شامل بخشی با عنوان مَحَلَّصُ و مشتمل بر پنج فصل زیر است:

یکم/ راه‌ها و فواصل ایران
دوم/ کوه‌های ایران

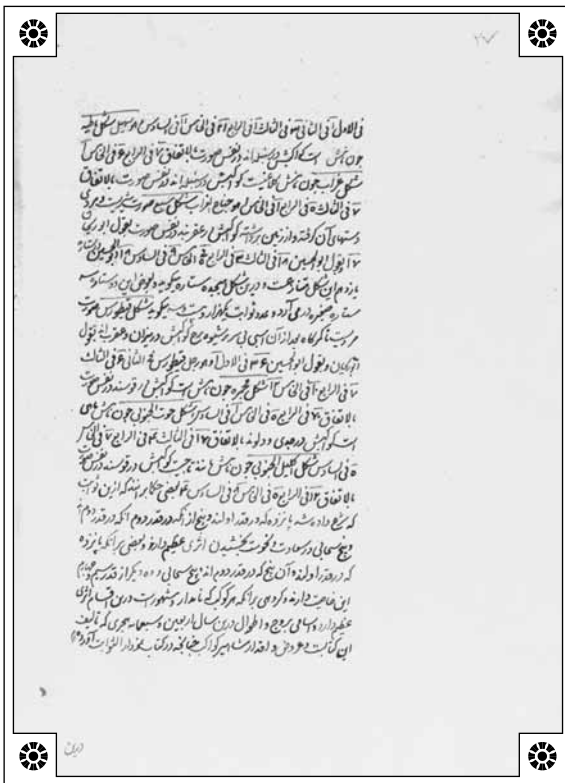
سوم/ شرح سرزمین‌هایی که اینک دارای مرز مشترک با ایران هستند و در ادوار مختلف، خراجگزار ایران بوده‌اند.

چهارم/ سرزمین‌هایی که هیچ‌گاه قسمتی از امپراتوری ایران نبودند. خاتمه‌ی این قسمت، شامل عجایب و شگفتی‌های سرزمین‌های ایرانی و سایر مناطق عالم است.

مستوفی گرچه کارگزار مغولان است و علی‌رغم آن که نزهت القلوب کتابی عمدتاً جغرافیایی است، در خصوص واقعه‌ی هائله‌ی مغول بنا بر مشاهدات، علایق تاریخی و میهنی آن چه بر ایران زمین رفته است را چنین توصیف می‌کند که ضمناً معرف سبک و شیوه‌ی نگارش کتاب نیز هست: «... و شک نیست که خرابی که در ظهور دولت مغول اتفاق افتاد و قتل عام که در آن زمان رفت، اگر با هزار سال دیگر هیچ واقعه حادث نشدی هنوز تدارک‌پذیر نبودی و جهان بدان حال نرفتی که پیش از آن واقعه بود... حق سبحانه و تعالی نظر مرحمت فرموده مملکت ایران زمین را تا ابد الدهر از نکبات زمان در حفظ و امان خود نگاه دارد، بمنه و وجوده و لطفه و کرمه» (ص ۴۴۰ نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی ایران)

مؤلف آنجا که بر قولی و مطلبی اعتماد کامل نداشته، با «کلام العهده علی الراوی» آن را متمایز ساخته، نظیر آنچه در صفحات ۷۱۶-۷۱۴ از عجایب المخلوقات که مطالب محیرالعقول و افسانه نقل کرده است. کتابخانه‌ی ملی ایران، نسخه‌های خطی متعددی از نزهت القلوب را حفاظت می‌کند. از جمله نسخه‌های شماره‌ی ۳۶۲۵/ف و ۴۷۵۸/ف لیکن همان‌گونه که مرقوم شد، مقاله‌ی حاضر بر اساس نسخه‌ی شماره‌ی ۲۲۴۳۳ تنظیم شده است، نسخه‌ی اخیر در قطعی است که غالباً رقی خوانده می‌شود و مشتمل بر ۷۲۰ صفحه. ابعاد یک ورق آن حدود ۱۶۶×۲۵۵ میلیمتر است که به دلیل آسیب‌های قبلی، در وضعیتی است که ذکر خواهد شد.

بخش نخست کتاب، از آغاز تا صفحه‌ی ۱۳۱ همچنین صفحات

بمحمد و اله الصلوه و السلام و التحیه و الاکرام یا خالق الانام تم»
 نزهت‌القلوب مستوفی به دلیل سندیت و اشتها در مباحث جغرافیا و
 به ویژه جغرافیای «ایران زمین» همواره مورد اقبال پژوهشگران بوده و
 بدین سبب اینک نسخه‌های خطی متعددی از کتاب در مجموعه‌های
 معتبر، کتابخانه‌ها و موزه‌های سراسر جهان حفاظت می‌شود که از
 آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: کتابخانه‌ی ملی ایران،
 کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه‌ی آستان حضرت
 معصومه (س) در قم، کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه بین‌المللی قزوین،
 کتابخانه‌ی مدرسه‌ی فیضیه‌ی قم، کتابخانه‌ی آیت‌الله مرعشی
 نجفی قم، کتابخانه‌ی دانشکده‌ی الهیات دانشگاه فردوسی مشهد و
 کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی.

و از مجامع خارج از کشور، مراکز ذیل را می‌توان نام برد: کتابخانه‌ی
 موزه‌ی بریتانیا/ بخش نسخه‌های خطی فارسی، کتابخانه‌ی عمومی
 Bankipore ایضاً بخش نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی Buhar
 هندوستان / بخش نسخه‌های خطی فارسی از مجموعه‌ی Curzon
 از انجمن آسیایی بنگال / نسخه‌های مندرج در کاتالوگ نسخه‌های
 خطی فارسی کتابخانه‌ی دانشگاه کمبریج از جمله، نسخه‌ی شماره‌ی
 Add ۳۱۴۶ همراه با افتادگی معدودی اوراق در متن، به خط نسخ
 بدون تاریخ با یادداشت‌های اصلاحی و تکمیلی در حاشیه‌ی بعضی
 صفحات و یادداشتی به تاریخ سپتامبر ۱۸۷۹ که در شیراز نگاشته
 شده و مبین خرید نسخه در شهر اصفهان است. همچنین کاتالوگ
 نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌ی برلین چاپ ۱۸۸۸ م. طی
 صفحات ۳۶۹-۳۷۱ ذیل ردیف‌های ۳۵۲-۳۴۷ به معرفی نسخه‌های
 متعددی از نزهت‌القلوب پرداخته است. ایضاً کاتالوگ نسخه‌های شرقی
 متعلق به اعقاب براون به معرفی دو نسخه از نزهت‌القلوب پرداخته.
 نسخه‌ی شماره‌ی (10) K. 2 که بخش مربوط به جغرافیای ایران
 با ترجمه‌ی انگلیسی آن توسط استرنج در بنیاد موقوفات گیب به
 چاپ رسیده است. نسخه‌ی اخیر به کتابخانه‌ی سر آلبرت هوتوم
 تعلق داشته، به خط نستعلیق و بدون ذکر تاریخ استنساخ شده است و
 یادداشت‌های متعددی از سر آلبرت به همراه دارد و در سال ۱۸۷۶ م.
 در دامغان خریداری شده است. نسخه‌ی دیگری از کتابخانه‌ی مزبور
 به قلم سهراب بن حاجی اله کرم سندی که در ماه صفر و بدون سال
 استنساخ بوده، لیکن متعلق به دوران متأخر است. نیز باید از کاتالوگ
 مفصل نسخه‌های خطی فارسی در موزه‌ی بریتانیا نام برد که ضمن
 صفحات ۴۲۰-۴۱۸، به ارائه‌ی شرحی از نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی
 نسخه‌ای از نزهت‌القلوب پرداخته و به دنبال آن، فهرست چند نسخه از
 کتاب نیز عرضه شده است. همچنین نسخه‌های متعددی که کاتالوگ
 معتبر کتابخانه‌ی بودلیان، ذیل ردیف‌های ۴۰۸ الی ۴۱۲ به معرفی
 آنان پرداخته است و...

مقایسه و بررسی فهرست‌های ایرانی و خارجی در خصوص نسخه‌های
 متعدد نزهت‌القلوب، مؤید آنست که اولاً قدیمی‌ترین نسخه‌ی کتاب،
 همانست که کاتالوگ نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌ی موزه‌ی
 بریتانیا طی صفحات ۴۲۰-۴۱۸ به معرفی آن پرداخته و گرچه فاقد
 رقم و تاریخ استنساخ است، در خاتمه متضمن نقش مهر و یادداشتی از

مالک پیشین نسخه است که مبین خریداری کتاب در سال ۹۶۹ق. در
 شهر حلب به هنگام عزیمت به مکه بوده است، لاجرم استنساخ کتاب
 نمی‌تواند فراتر از میانه‌ی قرن دهم باشد. ثانیاً از میان معدود نسخه‌های
 مذهب کتاب به ویژه می‌توان به نسخه‌ی مذهب و رنگه‌نویسی به
 شماره‌ی ۹۸ از مجموعه‌ی فهرست نسخه‌های خطی فارسی در
 کتابخانه‌ی عمومی Buhar هندوستان اشاره کرد که علاوه بر سرلوح
 مذهب، جدول کشی صفحات، رنگه‌نویسی و... در خاتمه دارای نقش
 مهرهای متعدد از پادشاهان Oudh در آغاز و خاتمه‌ی نسخه است و به
 نوشته‌ی فهرست‌نگار، گرچه فاقد تاریخ استنساخ است، لیکن بر اساس
 شواهد به قرن هفدهم میلادی تعلق دارد.

نزهت‌القلوب برای نخستین بار بر اساس نسخه‌های خطی به قلم مهدی
 شیرازی «ملک‌الکتاب»، خوشنویس ایرانی در سال ۱۸۹۴ م. در شهر
 بمبئی هندوستان چاپ سنگی و منتشر شد، ایضاً خلاصه‌ای از کتاب
 توسط ذرن به چاپ رسیده است.

همچنین مقاله‌ی سوم کتاب- بخش جغرافیایی نزهت‌القلوب و
 ترجمه‌ی انگلیسی آن- در دو جلد طی سال‌های ۱۹۱۹-۱۹۱۵ م. به
 همت استرنج جزو موقوفات گیب ایضاً در «بین‌النهرین و ایران زیر
 سلطه مغولان در قرن چهاردهم میلادی» به سال ۱۹۰۳ م. در اروپا
 چاپ و نشر یافت. همچنین در سال ۱۳۳۶ ش. همین بخش از کتاب،
 با تصحیح، مقابله و تعلیقات استاد محمد دبیر سیاقی در تهران چاپ و
 منتشر شد و مجدداً در سال ۱۳۷۸ ش. با همان تعلیقات و حواشی، در
 قزوین و توسط نشر طه چاپ و انتشار یافت.

منابع

- صفا، ذبیح‌اله (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات در ایران. مجلدات ۳/۲ و ۳/۱. تهران: فردوس.
 — (۱۳۸۹). فهرستواره دستنوشته‌های ایران. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز
 اسناد مجلس شورای اسلامی. ج ۱۰.
 کیانفر، جمشید (۱۳۸۲). «نزهت‌القلوب». آینه میراث، دوره‌ی جدید، شماره‌ی دوم.
 طهرانی، آقابزرگ (بی‌تا). الذریعه الی تصانیف الشیعه. قم: موسسه‌ی اسماعیلیان.
 ج ۲۴

Catalogue of the Persian manuscripts in the British museum
 ,Vol I,P418-419. Oxford 1966.

Catalogue raisonne of the Buhar Library,vol I , Persian
 manuscripts,Calcutta,1921.

Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the oriental
 public library at Bankipore , vol VII, London 1921.

Catalogue of Persian manuscripts in the Bodleian library, Part I
 Oxfoed.

A Catalogue of the Persian manuscripts in the library of the
 university of Cambridge ,1896

A Descriptive catalogue of the oriental MSS. belonging to the
 late E. G. Browne. Cambridge ,1932.

Descriptive catalogue of the Persian manuscripts in the Curzon
 collection Asitic society of Bengal , Calcutta,1926.